

ปัญหาและความสำคัญ

นับตั้งแต่ครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาจนกระทั่งถึงสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ประวัติศาสตร์ไทยได้เข้าสู่สมัยแห่งการคืนชนเพื่อรักษาเอกราชและอธิปไตยให้พ้นจากการยึดครองของมหาอำนาจตะวันตก ความเคลื่อนไหวของประวัติศาสตร์ไทยในระบายนั้เกือบทั้งหมดเป็นผลสะท้อนจากการที่ลัทธิจักรวรรดินิยมและอาณานิคมนิยมกำลังคุกคามเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างรุนแรง ความเคลื่อนไหวดังกล่าวปรากฏออกมาในรูปของการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยอย่างอารยประเทศทางตะวันตก อันได้แก่ การปฏิรูปการศึกษา ระบบกฎหมายและการศาล ระบบสังคม ระบบการคลัง การป้องกันประเทศ การปกครองภายใน นโยบายในส่วนที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ฯลฯ นอกไปจากนั้น ความเคลื่อนไหวทางประวัติศาสตร์ไทยในระบายนั้ยังมีที่ปรากฏออกมาในรูปของปฏิกิริยาของชนกลุ่มน้อยบางกลุ่มที่ไม่พอใจการปรับปรุงประเทศของรัฐบาลไทย เป็นต้นว่า ขบวนการชาตินิยม ฯลฯ

ความพยายามและผลสำเร็จที่ได้รับจากการคืนชนเพื่อรักษาเอกราชและอธิปไตยได้ทำให้สมัยที่กล่าวถึงเป็นสมัยที่น่าสนใจที่สุดสมัยหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ นักศึกษาประวัติศาสตร์ไทยจำนวนไม่น้อยได้พยายามแสวงหาคำตอบเพื่ออธิบายปัจจัยและพลังสำคัญที่ผลักดันให้ประเทศไทยสามารถฟื้นชะตากรรมของยุคสมัย ในขณะที่รัฐข้างเคียงต่างต้องตกอยู่ในภาวะจำยอมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ต้องสงสัยเลยว่า คำอธิบายส่วนหนึ่งที่สำคัญที่สุดอยู่ที่การดำเนินนโยบายการต่างประเทศและการทูตของรัฐบาลไทยที่เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เป็นอยู่ในขณะนั้น

พร้อมกับการที่รัฐบาลไทยเริ่มตระหนักถึงภัยจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก รัฐบาลไทยได้ปรับนโยบายทางการต่างประเทศและการทูตของตนใหม่เพื่อลดความกดดันจากภาวะการคุกคาม รัฐบาลไทยระมัดระวังที่จะไม่เข้าแทรกแซงหรือขัดขวางนโยบายทางการเมืองของมหาอำนาจตะวันตกในรัฐข้างเคียง และขณะเดียวกันก็ได้แสดงท่าทีให้ประจักษ์ชัดอยู่เสมอว่า ไม่มีเจตนาที่จะเป็นปฏิปักษ์ต่อการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของ

ชาติเหล่านี้ในดินแดนของไทย ดังจะเห็นได้จากการยอมรับเงื่อนไขทางการค้าที่ปรากฏอยู่ในสนธิสัญญาชุกมาวริง แต่กระนั้นความพยายามของรัฐบาลไทยก็มีได้บรรลุเป้าหมายอย่างราบรื่น การคมนาคม การปกครอง ระบบเศรษฐกิจ ฯลฯ ที่ดำเนินมาเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้มหาอำนาจตะวันตกเรียกร้องผลประโยชน์อย่างไม่เป็นธรรมและไม่มีที่สิ้นสุด โดยอาศัยระบบงานที่ไร้ประสิทธิภาพของไทยเป็นข้ออ้าง ขอเรียกร้องเหล่านี้ บ่อยครั้งมีลักษณะเป็นการข่มขู่และคุกคามอธิปไตยของไทยบางส่วนหรือทั้งหมดโดยตรง

ในระยะสองทศวรรษสุดท้ายของคริสต์ศตวรรษที่ 19 รัฐบาลไทยต้องเผชิญกับปัญหาการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกที่รุนแรงขึ้นตามลำดับ ภาวะการคุกคามโดยเฉพาะที่เกิดจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ได้บีบบังคับให้รัฐบาลไทยแสวงหาทางออกด้วยข้อเสนอที่จะให้มีการประกันบูรณภาพของประเทศโดยนานาชาติอย่างเป็นทางการ เป็นครั้งแรก ข้อเสนอดังกล่าวไม่บรรลุผล และรัฐบาลไทยในเวลาต่อมาจำต้องยอมรับนโยบายทางการต่างประเทศที่ค่อนข้างเสี่ยงต่ออันตราย อย่างน้อยที่สุด "ชกตกลดดับ" ที่ทำกับอังกฤษใน ค.ศ. 1897 (พ.ศ. 2440) ก็ได้ช่วยคลายความกังวลใจให้แก่รัฐบาลไทยได้ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ในเรื่องอธิปไตยเหนือดินแดนอีกส่วนหนึ่งที่นอกเหนือไปจากบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งได้รับการรับประกันด้วยปฏิญญาระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสใน ค.ศ. 1896 (พ.ศ. 2438)

อย่างไรก็ดี ข้อขัดแย้งและอธิปไตยในบริเวณทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยายังเป็นปัญหาสำคัญที่รัฐบาลไทยจำต้องแสวงหาทางประนีประนอมกับฝรั่งเศสให้ได้เร็วที่สุด การที่ในขณะนั้นรัสเซียและฝรั่งเศสมีความสัมพันธ์อันดีต่อกันด้วยสัญญาข้อตกลงความร่วมมือทางการเมืองและการทหาร ทำให้รัฐบาลไทยมองเห็นความหวังที่จะเจรจาทกลงกันกับฝรั่งเศสในปัญหาต่าง ๆ ที่มีอยู่ระหว่างประเทศทั้งสองได้ ในระยะนี้เองที่ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศรัสเซียและประเทศไทยได้มีการพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็วจนถึงขั้นสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูต ไม่ต้องสงสัยเลยว่าความสัมพันธ์อันสนธิสนมกับรัสเซียย่อมมีบทบาทสำคัญต่อสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศของไทยในสมัยดังกล่าวประการสำคัญ การศึกษาความคลี่คลายของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสองจะมีส่วนช่วยอธิบายปัญหาที่เกี่ยวข้องกับนโยบายทางการต่างประเทศและการทูตที่แท้จริงของไทยในสมัยที่เอกราชและอธิปไตยของประเทศต้องถูกคุกคามจากภัยของจักรวรรดินิยมตะวันตก

ในขณะที่เดียวกัน อันเนื่องมาจากเหตุผลทางภูมิรัฐศาสตร์โดยทั่วไป นโยบายและเป้าหมายสำคัญในด้านกิจการระหว่างประเทศของรัสเซียตลอดมาในประวัติศาสตร์อยู่ที่ยุโรปตะวันออก เอเชียกลาง และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนที่จะมีการสถาปนาความสัมพันธ์กับประเทศไทยในทศวรรษปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 รัสเซียไม่เคยมีนโยบายหรือผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยตรงที่เห็นได้ชัดอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และแม้แต่ภายหลังการสถาปนาครั้งนั้นจนกระทั่งปัจจุบันก็ไม่ปรากฏว่ารัสเซียมีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่สำคัญใด ๆ อยู่ในภูมิภาคนี้ที่จะนำมาพิจารณาได้ว่าเป็นพื้นฐานของความสนใจและความสัมพันธ์ที่รัสเซียมีอยู่ กับประเทศไทย จากข้อเท็จจริงดังกล่าว ท้าทายที่มิต่อไทยในทศวรรษปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 จึงน่าจะเป็นเพราะรัสเซียมีจุดมุ่งหมายอื่นทางการเมืองระหว่างประเทศแฝงอยู่ ซึ่งแน่นอนว่า ส่วนหนึ่งย่อมสอดคล้องไปกับข้อตกลงทวิภาคีพันธมิตรที่ทำกับฝรั่งเศส แต่ที่สำคัญที่สุด รัสเซียคงมีความปรารถนาที่จะสร้างอิทธิพลทางการเมืองขึ้นในภูมิภาคนี้เพื่อสนับสนุนนโยบายที่เกี่ยวกับผลประโยชน์ของตนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความสนใจที่สหภาพโซเวียตมีต่อสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างจริงจังในปัจจุบัน ดังที่ปรากฏอยู่ในคำปราศรัยของผู้นำของประเทศนี้เมื่อไม่นานมานี้ ได้มีส่วนทำให้ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับท่าทีที่แท้จริงของรัสเซียในทศวรรษปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ทวีความสำคัญมากขึ้น¹ ความสนใจในปัจจุบันเป็นผลส่วนหนึ่งจากความขัดแย้งทางอุดมการณ์และผลประโยชน์กับจีนในปลายทศวรรษที่ผ่านมา เห็นได้ชัดว่า ปัจจัยที่ก่อให้เกิดความสนใจในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งสองสมัยมีความสัมพันธ์กันไม่น้อย และปฏิเสธไม่ได้ว่าปัญหาดังกล่าวมีความสำคัญต่อการศึกษาบทบาทของสหภาพโซเวียตที่จะมีต่อความเปลี่ยนแปลงในอนาคตของสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศในภูมิภาคนี้

ความมุ่งหมายของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทยที่นำไปสู่การเริ่มความสัมพันธ์กับประเทศรัสเซีย

¹ ในที่ประชุมพรรคคอมมิวนิสต์ระหว่างประเทศเดือนมิถุนายน ค.ศ. 1969 นายเบรสเนฟ เลขาธิการพรรคของสหภาพโซเวียตได้เสนอแผนการรักษาสันติภาพในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

2. เพื่อศึกษาแนวนโยบายการต่างประเทศโดยทั่วไปของไทย และท่าทีของไทยที่มีต่อรัสเซีย
3. เพื่อศึกษาแนวทางคลี่คลายของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศรัสเซียและประเทศไทย ปัจจุบันที่สนธิสัญญาในเบ็องตัน และอุปลรรคในเบ็องปลาย
4. เพื่อศึกษาดุลสะท้อนของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสองในส่วนที่เกิดขึ้นกับไทย

ขอบเขตของการศึกษา

การศึกษาคำนี้จำกัดขอบเขตระยะเวลาที่จะทำการศึกษาตั้งแต่ก่อนการเริ่มการสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 จนถึงการยุติความสัมพันธ์ทางการทูตต่อกันภายหลังการปฏิวัติเดือนตุลาคมของรัสเซีย หรืออีกนัยหนึ่ง เฉพาะความสัมพันธ์ที่รัฐบาลไทยมีกับรัฐบาลรัสเซียในสมัยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สิ้นสุดลงในเดือนมีนาคม ค.ศ. 1917 (พ.ศ. 2459) และกับรัฐบาลชั่วคราว (Provisional Government) ที่ตั้งขึ้นภายหลังจากนั้น ซึ่งเป็นรัฐบาลที่สืบทอดอำนาจจากรัฐบาลเดิมโดยถูกต้องตามกฎหมาย ความสัมพันธ์กับรัฐบาลสหภาพโซเวียตในระยะหลังจากนั้นอยู่นอกเหนือขอบเขตโดยตรงของการศึกษาคำนี้

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้แบ่งออกเป็น 3 ภาค การกำหนดภาคนี้มีจุดประสงค์เพื่อเน้นความเปลี่ยนแปลงของลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสองที่แตกต่างกันไปตามระยะเวลาให้เห็นชัดขึ้น

คำจำกัดความเฉพาะและคำชี้แจง

"รัสเซีย" ภายหลังจากการปฏิวัติเดือนตุลาคม ค.ศ. 1917 (พ.ศ. 2460) ชื่อประเทศที่เป็นทางการได้เปลี่ยนไปเป็น "สหภาพสาธารณรัฐโซเวียตโซเชี่ยลิสต์" (Union of Soviet Socialist Republics) หรือที่เรียกสั้น ๆ ใ้ว่า สหภาพโซเวียต ดังนั้นคำว่า "รัสเซีย" ที่เอ่ยอ้างถึงอยู่ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงย่อหมายถึง รัฐบาล หรือประเทศในสมัยก่อนการปฏิวัติเดือนตุลาคมเท่านั้น ในประเด็นที่นอกเหนือไปจากนี้หรือสมัยหลังจากนี้จะใช้คำว่า "รัฐบาลชั่วคราว" "รัฐบาลบอลเชวิกส์" "สหภาพโซเวียต" ฯลฯ ตามแต่กรณี

"ไทย" ในปี ค.ศ. 1939 (พ.ศ. 2482) ชื่อที่เป็นทางการของประเทศได้เปลี่ยนจาก "กรุงสยาม" หรือ "ประเทศสยาม" เป็น "ประเทศไทย" อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้เป็นผลเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองโดยตรงอย่างเช่นในกรณีของรัสเซีย คำว่า "สยาม" และ "ไทย" จึงไม่มีความหมายพิเศษ หรือเอกลักษณ์ทางการเมืองเฉพาะที่อาจก่อให้เกิดความสับสน ดังเช่นคำว่า "รัสเซีย" และ "สหภาพโซเวียต" ดังนั้นเพื่อความสะดวก ตลอดวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงใช้คำว่า "รัฐบาลไทย" "ประเทศไทย" ฯลฯ แทนไว้ในที่ซึ่งควรเป็น "รัฐบาลสยาม" "ประเทศสยาม" ฯลฯ ยกเว้นแต่ในกรณีที่เป็นการขอยกความที่หยิบยกมาจากเอกสารหรือหลักฐานอื่น ๆ ซึ่งจำเป็นต้องรักษารูปแบบเดิมไว้ สำหรับในภาคภาษาอังกฤษที่อาจมีอยู่เป็นต้นว่า ในชื่อวิทยานิพนธ์และบทคัดย่อนั้น วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้แยกการใช้คำว่า Siam และ Thailand ออกจากกันอย่างเด็ดขาด โดยอนุโลมตามแบบแผนที่นักศึกษาระดับปริญญาตรีไทยชาวต่างประเทศนิยมปฏิบัติอยู่

"ปฏิทินเก่า" ของรัสเซีย ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของรัสเซีย ระบบปฏิทินที่เป็นที่ยอมรับอย่างเป็นทางการและปฏิบัติกันนั้นเป็นระบบปฏิทินเก่า (Old Style/Julian Calendar) ในขณะที่ประเทศอื่น ๆ ส่วนมากได้เปลี่ยนไปใช้ระบบปฏิทินใหม่ (New Style/Gregorian Calendar)

ระหว่างวันที่ 1 มีนาคม ค.ศ. 1800 (พ.ศ. 2342) จนถึงวันที่ 1 มีนาคม ค.ศ. 1900 (พ.ศ. 2442) วันในปฏิทินเก่าจะช้ากว่าวันในปฏิทินใหม่อยู่ 12 วัน และตั้งแต่วันที่ 1 มีนาคม ค.ศ. 1900 (พ.ศ. 2442) จะช้ากว่าเพิ่มเป็น 13 วัน ความแตกต่างในการคำนวณวันตามปฏิทินนี้ทำให้เกิดความสับสนในการศึกษาประวัติศาสตร์มาก โดยเฉพาะสำหรับผู้ที่ไม่คุ้นเคย ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เอกสารทางราชการของรัสเซียส่วนใหญ่ที่ไข่มักจะอ้างวันตามระบบปฏิทินเก่า ดังนั้นเพื่อเป็นการป้องกันความสับสน ตลอดวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะใช้วันตามระบบปฏิทินใหม่ที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน สำหรับในกรณีที่ไม้อาจหลีกเลี่ยงการใช้วันตามระบบปฏิทินเก่าของรัสเซีย จะมีการระบุวันตามระบบปฏิทินใหม่ไว้ในวงเล็บต่อท้ายเสมอ เป็นต้นว่า 15(27) สิงหาคม ค.ศ. 1898 (พ.ศ. 2441) หรือ 19 เมษายน (2 พฤษภาคม) ค.ศ. 1901 (พ.ศ. 2444) ฯลฯ

การถอดอักษรของชื่อเฉพาะจากอักษรรัสเซียเป็นอักษรโรมัน จนกระทั่งทุกวันนี้ยังไม่มียุทธวิธีถอดอักษร (Transliteration) จากอักษรรัสเซียเป็นอักษรโรมันที่ถือได้ว่าเป็นระบบมาตรฐานเพียงระบบเดียว ดังนั้น บ่อยครั้งที่พบว่าชื่อบุคคลหรือชื่อเฉพาะอื่น ๆ ในภาษารัสเซียได้รับการถอดเป็นอักษรโรมันต่างกัน เมื่อปรากฏอยู่ในที่คนละแห่งทั้ง ๆ ที่เป็นชื่อเดียวกัน

อย่างไรก็ดี ปัญหาดังกล่าวไม่ใช่ปัญหาที่สำคัญมากนัก ดังนั้นในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงไม่ยึดระบบใดเป็นหลักเพียงระบบเดียว แต่จะเลือกใช้ตามที่เห็นว่าเหมาะสมกับผู้อ่านส่วนมากที่ไม่มีความรู้ทางภาษารัสเซีย เป็นต้นว่า Kalmykov มีใช้ Kalmykow, Olarovsky มีใช้ Olarovskii, N.K. Giers มีใช้ N.K. Girs ฯลฯ สำหรับในกรณีที่จะต้องรักษารูปแบบตามที่ปรากฏอยู่ในเอกสารที่นำมาอ้างอิง ซึ่งไม่ตรงกับที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จะมีการวงเล็บหมายเหตุไว้เมื่อเห็นว่าจำเป็นเพื่อป้องกันความเข้าใจผิด

การใช้ศักราชในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ในตอนปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศักราชที่ใช้ในทางราชการของไทยคือ รัตนโกสินทร์ศก ในตอนต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ศักราชไปเป็น พุทธศักราช แต่ทั้งนี้ก็ยังคงถือเอาวันที่ 1 เมษายน เป็นวันเปลี่ยนศักราชใหม่ ความเปลี่ยนแปลงข้างต้นและความแตกต่างระหว่างวันเปลี่ยนศักราชใหม่ในสมัยดังกล่าวกับที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบันทำให้เห็นได้ว่า อาจก่อให้เกิดความสับสนขึ้นมากในกรณีเลือกพุทธศักราชเป็นเกณฑ์สำหรับใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ นอกจากนั้นการที่วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งหมายที่จะศึกษาปัญหาที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ จึงไม่อาจหลีกเลี่ยงเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของต่างประเทศซึ่งใช้คริสต์ศักราชกันเป็นส่วนใหญ่ ควบคู่เหตุผลข้างต้น วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงได้อาศัยคริสต์ศักราชเป็นเกณฑ์ในการศึกษา อย่างไรก็ตามเพื่อความสะดวกในการเทียบปีพุทธศักราช ท้ายปีคริสต์ศักราชทุกครั้งจะมีปีพุทธศักราชกำกับไว้ในวงเล็บ ยกเว้นแต่เฉพาะในเชิงอรรถที่อ้างอิงเอกสารต่างประเทศหรือเอกสารไทยที่เป็นภาษาต่างประเทศ

วิธีการดำเนินการศึกษาและข้อมูลที่ใช้

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาตามแบบการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์

(Historical Analysis) โดยอาศัยข้อมูลที่ได้จากหลักฐานที่เป็นเอกสาร เอกสารที่ใช้ในการศึกษานี้มีอยู่สองประเภท คือ

1. หลักฐานชั้นต้น (Primary Sources)
2. หลักฐานรอง (Secondary Sources)

หลักฐานชั้นต้น วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ส่วนใหญ่อาศัยหลักฐานชั้นต้นที่เป็นเอกสารทางราชการของไทย อังกฤษ และรัสเซีย

เอกสารทางราชการของไทยมีทั้งที่ยังไม่มีการตีพิมพ์มาก่อน โดยเก็บรักษาไว้ในรูปของต้นฉบับจริง (Manuscript) สำเนา (Copy) ไมโครฟิล์ม (Microfilm) และเอกสารอัดสำเนา (Xerox) และที่มีการตีพิมพ์เผยแพร่ในรูปของหนังสือ เอกสารทางราชการของไทยส่วนใหญ่เป็นลายพระราชหัตถเลขา เอกสารทางราชการภายใน เอกสารทางการทูตและบันทึกรายงานการปฏิบัติราชการ แหล่งที่เก็บรักษาเอกสารทางราชการของไทยที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้คือ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร และกองบรรณสารกระทรวงการต่างประเทศ

เอกสารทางราชการของอังกฤษ มีทั้งที่ยังไม่มีการตีพิมพ์มาก่อนและเก็บรักษาไว้ในรูปของไมโครฟิล์ม และเอกสารอัดสำเนา และที่มีการตีพิมพ์ในรูปหนังสือ แต่เผยแพร่เฉพาะในวงจำกัด เอกสารทางราชการของอังกฤษส่วนใหญ่เป็นเอกสารทางการทูต บันทึกรายงานการปฏิบัติราชการ และบันทึกรายงานข้อสังเกตทางการเมืองและเศรษฐกิจ แหล่งที่เก็บรักษาเอกสารทางราชการของอังกฤษที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้คือ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยมลายา (University of Malaya, Kuala Lumpur) และหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยสิงคโปร์ (University of Singapore, Singapore)

เอกสารทางราชการของรัสเซีย มีเฉพาะที่มีการตีพิมพ์เผยแพร่ในรูปหนังสือ ส่วนใหญ่เป็นเอกสารทางการทูต บันทึกรายงานการปฏิบัติราชการ และบันทึกรายงานข้อสังเกตทางการเมืองและเศรษฐกิจ แหล่งที่ตีพิมพ์เอกสารทางราชการของรัสเซียที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้คือ สถาบันบูรพคดีศึกษา สถาบันวิทยาศาสตร์แห่งสหภาพโซเวียต (The Institute of Oriental Studies, the USSR Academy of Sciences, Moscow)

หลักฐานรอง ส่วนใหญ่เป็นผลงานวิจัย วิทยานิพนธ์ และบทความทางวิชาการในสมัยหลังที่ศึกษาปัญหาทางประวัติศาสตร์ทั้งของไทยและรัสเซียในสมัยที่กล่าวถึงในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ข้อสังเกตเกี่ยวกับเอกสารที่ใช้ในการวิจัย

ตลอดระยะเวลาเกือบหนึ่งปีที่ผู้เขียนได้เข้าไปในการค้นคว้าเอกสารทางราชการของไทย รัสเซีย และอังกฤษ เพื่อประกอบการวิจัยวิทยานิพนธ์ฉบับนี้นั้น มีข้อสังเกตหลายประการเกี่ยวกับเอกสารเหล่านี้ที่พึงได้รับการบันทึกไว้ ณ ที่นี้ เพื่อประโยชน์สำหรับเป็นแนวทางในการวิจัยหัวข้อที่เกี่ยวข้องในโอกาสต่อไป

ประการแรก เอกสารทางราชการของไทยที่ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าค้นคว้า ทั้งที่กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ และที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร (รวมทั้งที่ สำนักราชเลขาธิการในพระบรมมหาราชวัง ในช่วงระยะเวลาอันสั้น) นั้น ไม่ใช่เอกสารทางราชการของไทยทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่กับประเทศรัสเซีย อันที่จริงกล่าวได้ว่า เอกสารเหล่านี้ยังอยู่ห่างไกลจากคำว่า "สมบูรณ์" มาก ข้อเท็จจริงก็คือ เอกสารที่กองบรรณสารในระหว่างที่ผู้เขียนเข้าค้นคว้า (ระหว่างเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2515 ถึง เดือนมกราคม พ.ศ. 2516) นั้น ยังไม่ได้มีการจัดแยกประเภทอย่างเรียบร้อย เอกสารบางส่วนเท่านั้นที่ได้ทำบัญชีไว้และได้รับอนุญาตให้ทำการค้นคว้า เอกสารที่เหลือส่วนใหญ่ปะปนกันจนยากแก่การค้นหาและอยู่ในสภาพที่ชำรุดมาก รวมทั้งยังไม่เปิดอนุญาตให้ใช้ได้อย่างเป็นทางการ เท่าที่ค้นพบมีเอกสารเพียง 5-6 แฟ้มเท่านั้นที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อวิทยานิพนธ์ที่ผู้เขียนวิจัยอยู่โดยตรง

สำหรับที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ แม้ว่าจะมีเอกสารจำนวนมากเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศรัสเซียและประเทศไทย แต่ส่วนใหญ่ก็เป็นเพียงเอกสารติดต่อกที่เป็นแบบแผนตามระเบียบพิธีการทางการทูต เป็นต้นว่า พระราชสาส์นตราตั้ง หนังสือตอบรับปกติหรือรายงานทั่ว ๆ ไปที่ไม่เกี่ยวข้องกันนโยบายหรือท่าทีของแต่ละฝ่าย เป็นต้น่าสังเกตว่าตลอดระยะเวลาหกปีนับแต่ พ.ศ. 2441 ถึง พ.ศ. 2446 ที่รัฐบาลรัสเซียได้เข้ามามีบทบาทสำคัญอยู่ในความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างรัฐบาลฝรั่งเศสและรัฐบาลไทยนั้น ผู้เขียนค้นพบ

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับบทบาทนี้โดยตรง หรือบันทึก คำแนะนำ ข้อเสนอแนะของรัฐบาลรัสเซีย ที่มีต่อกรณีนี้ หรือหาที่ที่เป็นทางราชการและปรากฏให้เห็นชัดของรัฐบาลไทยที่มีต่อบทบาทของ รัฐบาลรัสเซียเพียงไม่กี่ฉบับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกสารติดต่อกันระหว่างรัฐบาลรัสเซียและ รัฐบาลไทย หรือรัฐบาลไทยและอรรคราชทูตรัสเซียที่กรุงเทพฯ หรือรัฐบาลไทยและอรรคร าชทูตไทยที่กรุงเซนต์ปีเตอส์เบิร์ก หรือรัฐบาลรัสเซียและอรรคราชทูตรัสเซียที่กรุงเทพฯ นั้นก็มีอยู่น้อยมากอย่างไม่น่าเป็นไปได้ บทบาทของรัฐบาลและอรรคราชทูตรัสเซียในกรณี ดังกล่าวไปพบอยู่ในแฟ้มที่ไม่เกี่ยวกับประเทศรัสเซียโดยตรง และก็ไม่ปรากฏว่ามีอยู่ไม่มากนัก

เอกสารที่ดูเหมือนว่าจะมีคุณค่าต่อการวิจัยนี้มากพอควรก็คือ พระราชหัตถเลขาใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปกราบทูลพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 และที่ ทรงมีถึงกรมหลวงเทวะวงศโรปกการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศของไทยในระหว่างนั้น แต่เอกสารเหล่านี้ก็มีอยู่ไม่มากนัก และบางก็ชำรุดจนไม่อาจจะอ่านได้ ประการสำคัญ พระราชหัตถเลขาบางฉบับเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศรัสเซียและประเทศไทยซึ่ง ผู้เขียนเชื่อว่าจะ เป็นกุญแจสำคัญที่เปิดเผยหาที่ที่แท้จริงของรัฐบาลไทยนั้น ก็ปรากฏว่าผู้เขียน ไม่ได้รับอนุญาตให้ทำการค้นคว้า ค่ายข้ออ้างที่ว่า เป็นเอกสารปกปิด ทั้งนี้เอกสารเหล่านี้มี อายุกว่า 50 ปี และผู้เขียนก็เชื่อว่า เอกสารหรือลายพระ ราชหัตถเลขาเหล่านั้นอยู่ห่าง ไกลจากการที่จะกระทบกระ เทือนทำลายของราชสกุลบางสกุลอย่าง ที่กองจดหมายเหตุได้ อ้างเป็นเหตุผลในการปฏิเสธคำขออนุญาตของผู้เขียน

ในขณะที่เดียวกัน ในระหว่างที่ผู้เขียนเริ่มทำการค้นคว้า (ประมาณเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2515) ผู้เขียนได้ขอเข้าพบผู้ดูแลทรัพย์สินของราชสกุลจักรพงษ์ เพื่อขออนุญาตค้นคว้า บันทึกและเอกสารส่วนพระองค์ของจอมพลเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลก- ประชานารถ ซึ่งทรงเป็นผู้มีบทบาทในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศรัสเซียและประเทศไทย ในขณะนั้นมากที่สุดอีกท่านหนึ่ง จากพระนิพนธ์ "เกิดวังปารุสก์" ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ นั้น ปรากฏชัดว่าตลอดระยะเวลา นับแต่เสด็จกลับจากประเทศ รัสเซียและเข้ารับราชการอยู่ในประเทศไทยจนเสด็จทิวงคตนั้น เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก- ประชานารถ ได้ทรงบันทึก "จดหมายเหตุรายวัน" ส่วนพระองค์ไว้ และบันทึกดังกล่าวยังมี

อยู่เป็นสมบัติของราชสกุลจักรพงษ์¹ รวมทั้งเอกสารอื่น ๆ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับทางราชการ และส่วนพระองค์ นอกจากนี้ผู้เขียนเชื่อว่าตลอดเวลาที่พระองค์เสด็จประทับและศึกษาอยู่ที่ประเทศรัสเซียนั้น พระองค์คงจะทรงบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ไว้มากก็น้อย ไม่ต้องสงสัยเลยว่า บันทึกและเอกสารเหล่านี้จะต้องมีคุณค่าต่อการวิจัยของผู้เขียนเป็นอย่างยิ่ง

แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ผู้เขียนไม่ได้รับอนุญาตให้คนควาเอกสารส่วนพระองค์ที่มีอยู่ และเกี่ยวกับบันทึกส่วนพระองค์ทั้งหมดนั้น ผู้เขียนได้รับการบอกเล่าจากเจ้าหน้าที่ในสำนักงานผู้ดูแลทรัพย์สินของราชสกุลจักรพงษ์ว่า บันทึกส่วนพระองค์นั้นทรงพระนิพนธ์เป็นภาษารัสเซีย และก่อนที่หม่อมเอลิสะเบธ จักรพงษ์ ซายาของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์จะถึงแก่กรรม หม่อมเอลิสะเบธได้มอบต้นฉบับบันทึกส่วนพระองค์ฉบับนี้ให้แก่เอกอัครราชทูตสหภาพโซเวียตประจำประเทศไทย ด้วยเหตุผลที่ว่าบันทึกฉบับนี้ไม่มีคนไทยคนใดอ่านออก

อย่างไรก็ดี คำบอกเล่าดังกล่าวนี้ยากที่จะเชื่อได้ เพราะจากความใน "เกิดวังปารุสก์" ที่อ้างถึง เป็นที่เข้าใจได้ว่า "จดหมายเหตุนรายวัน" นั้นน่าที่จะทรงไว้ในภาษาไทย ส่วนบันทึกส่วนพระองค์ระหว่างที่ประทับอยู่ในประเทศรัสเซียนั้น ถ้ามีจริงก็อาจเป็นได้ที่ว่าพระองค์ทรงไว้ในภาษารัสเซีย แต่ผู้เขียนก็ไม่เชื่อว่าหม่อมเอลิสะเบธจะมอบบันทึกฉบับนี้ให้แก่เอกอัครราชทูตสหภาพโซเวียต อย่างน้อยที่สุดหม่อมเอลิสะเบธก็ย่อมตระหนักดีถึงคุณค่าที่บันทึกฉบับนี้มีต่อประวัติศาสตร์ไทย

ประการที่สอง เอกสารทางราชการของรัสเซียที่ใช้ในการวิจัยนี้ แม้ว่าจะมีคุณค่าอยู่มากในกรณีที่ทำให้การวิจัยนี้เป็นการวิจัยที่ใช้เอกสารประกอบจากทั้งสองฝ่าย แต่ทั้งนี้ก็โดยที่มีเงื่อนไขที่ควรพิจารณาคด้วยอยู่สองประเด็น

1. เอกสารเหล่านี้เป็นเอกสารที่ผ่านการเลือกสรรมาตีพิมพ์ ทำให้ผู้เขียนไม่อาจจะทำการตรวจสอบหาที่ นโยบาย หรือปฏิบัติที่แท้จริงของรัฐบาลรัสเซียที่มีต่อกรณีต่าง ๆ ได้โดยเสรี ทั้งนี้ไม่ว่าจะโดยจงใจเจตนาหรือไม่ก็ตาม วิธีการเสนอเอกสารในรูปการ

¹ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เกิดวังปารุสก์, เล่ม 1 สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์, พิมพ์ครั้งที่เจ็ด, (กรุงเทพฯ, คลังวิทยา, 2514), หน้า 52.

เลือกสรรอย่างเช่นเอกสารรัสเซียเล่มที่ใช้อยู่นี้ ย่อมจะทำให้เกิดความไม่สมดุลและไม่เที่ยงธรรมไม่มากนัก

2. เนื่องจากที่เอกสารเหล่านี้ถูกเสนอออกมาในรูปของเอกสารที่เลือกสรร ข้อมูลต่าง ๆ ทำที่ นโยบาย หรือปฏิกริยาที่ปรากฏในเอกสารจึงไม่สืบเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้เห็นอย่างเด่นชัด ดูเหมือนว่าผู้รวบรวมพิมพ์เอกสารรัสเซียชุดนี้จะมีจุดประสงค์เพียงแต่เสนอเอกสารที่จะชี้ให้เห็นเฉพาะ โครงร่างของท่าทีและนโยบายของรัฐบาลรัสเซียที่มีต่อประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้นอย่างหยาบ ๆ เท่านั้น ประการสำคัญ ส่วนใหญ่ของเอกสารที่ปรากฏตีพิมพ์อยู่เป็นรายงานที่เกี่ยวกับสถานการณ์ต่าง ๆ ที่ผู้แทนทางการทูตรัสเซียในแต่ละประเทศเสนอต่อรัฐบาลของตน มีเอกสารไม่กี่ฉบับที่ชี้ให้เห็นนโยบายหรือท่าทีของรัฐบาลรัสเซียโดยตรง

อย่างไรก็ดี โดยทั่วไปกล่าวได้ว่า เอกสารรัสเซียเล่มที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้มีประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยมาก เมื่อพิจารณาในประเด็นที่ว่าเป็นเอกสารรัสเซียชุดเดียวที่นักศึกษาประวัติศาสตร์ไทยมีโอกาที่จะค้นคว้าได้โดยสะดวก และยังมีคุณค่าในการพิจารณาท่าทีในปัจจุบันที่รัฐบาลสหภาพโซเวียตมีต่อประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้

ประการที่สาม อันเนื่องมาจากความไม่สมบูรณ์ของทั้งเอกสารไทยและรัสเซีย ผู้เขียนจึงได้เลือกพิจารณาใช้เอกสารของทางราชการอังกฤษเข้ามาประกอบการวิจัยครั้งนี้ เพื่อให้ได้ข้อมูลต่าง ๆ สมบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะทำได้ (แต่ในทุกกรณี ไม่มีกรณีใด ๆ ที่จะกล่าวได้ว่าเป็นการวิจัยที่ได้จากข้อมูลที่สมบูรณ์ หรือใกล้เคียงแม่แตกรณีเดียว) เอกสารอังกฤษชุด FO. 69 นั้น ผู้เขียนได้อาศัยอ่านจากไมโครฟิล์มของสถาบันไทยคดีศึกษา และบันทึกของนักศึกษาประวัติศาสตร์ไทยบางท่านที่เคยทำการค้นคว้าที่ประเทศอังกฤษ แต่เอกสารอังกฤษชุดนี้ที่ผู้เขียนได้มีโอกาสค้นคว้าก็มีไม่ครบทุกฉบับ

นอกจากนั้น ผู้เขียนยังได้อาศัยข้อมูลจากเอกสารชุด Foreign Office Confidential Prints (FOCP) ซึ่งมีเก็บรักษาครบทุกฉบับอยู่ที่หอสมุด มหาวิทยาลัยมลาया และมหาวิทยาลัยสิงคโปร์ แต่เอกสารชุดนี้ก็เป็เอกสารเลือกสรรจากเอกสารชุด FO. 69 เฉพาะฉบับที่มีความสำคัญเพื่อรวบรวมพิมพ์เสนอต่อบุคคลสำคัญในคณะรัฐบาลและกระทรวงการต่างประเทศของอังกฤษ นอกจากจะมีลักษณะที่เป็นเอกสารเลือกสรรแล้ว FOCP ยัง

ขาดบันทึกความเห็น (minutes) ของเจ้าหน้าที่ชั้นสูงของกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ซึ่งมีรวมอยู่ในเอกสารชุด FO. 69 บันทึกความเห็นนั้นว่ามีคุณค่าต่อการวิจัยเท่าที่รัฐบาลอังกฤษเป็นอย่างมาก ดังนั้นเอกสารชุด FOCP ในเกือบทุกกรณีจึงเป็นเอกสารที่มีคุณค่าของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ดีกว่าเอกสารชุด FO. 69

เอกสารอังกฤษทั้งสองชุดนี้แม้ว่าจะไม่ได้ให้ความกระจ่างโดยตรงเกี่ยวกับท่าทีและนโยบายที่แข็งขันของรัฐบาลรัสเซียและรัฐบาลไทยที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างกัน แต่กระนั้นเอกสารเหล่านี้ก็มีคุณค่าต่อการวิจัยครั้งนี้อย่างมาก เกี่ยวกับข้อมูลบางอย่างที่ขาดหายไป ในเอกสารของไทยหรือของรัสเซีย และรวมทั้งข้อมูลที่เกี่ยวกับท่าทีที่แท้จริงของรัฐบาลอังกฤษที่มีต่อความสัมพันธ์ดังกล่าว กล่าวได้ว่า โดยทั่วไป บันทึกที่สถานการณทางการเมืองและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในรายงานของอัครราชทูตอังกฤษที่กรุงเทพฯ นั้น มีความสมบูรณ์และมีคุณค่าต่อการศึกษาระวัติศาสตร์ไทยมากกว่าเอกสารของไทยเอง

อย่างไรก็ดี ความไม่สมบูรณ์ใด ๆ ของเนื้อหาและการวิจัยในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ไม่ได้เป็นผลเนื่องมาจากความไม่สมบูรณ์ของเอกสาร แต่ทั้งนี้ย่อมเป็นเพราะความบกพร่องและข้อจำกัดในด้านความสามารถทางการวิจัยของผู้เขียนเอง ข้อสังเกตทั้งหมดข้างต้นเป็นเพียงประสบการณ์ที่ได้รับจากการวิจัย ทั้งโดยที่ได้รับความแนะนำชี้แจงจากผู้รู้บางท่าน และโดยการเรียนรู้ด้วยตนเอง

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย